

تربیت اجتماعی فرزندان در بستر نهاد خانواده

حجت‌الاسلام والمسلمین محمد حسین افشاری کرمانی*

قال الله تعالى: «وَالَّذِينَ آمَنُوا وَاتَّبَعَتْهُمْ ذُرِّيَّتُهُمْ بِإِيمَانٍ أَلْحَقْنَا بِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَمَا أَلْتَنَاهُمْ مِنْ عَمَلِهِمْ مِنْ شَيْءٍ كُلُّ امْرِئٍ بِمَا كَسَبَ زَهِينٌ»^۱

مقدمه

اندیشمندان دینی معتقدند بنای زندگی انسان، بر پایه زندگی اجتماعی شکل گرفته است. این امر در فطرت و ذات او به امانت قرار داده شده است^۲ و به علت نیازی که او به اجتماع دارد، نمی‌توان انسان را از جامعه دور کرد.^۳ امروزه در میان گونه‌های تربیتی،^۴ تربیت اجتماعی نقش خاصی را به خود اختصاص داده است و اندیشمندان عرصه تربیت، با پذیرش نیاز انسان به زیست اجتماعی به این سؤال پاسخ می‌دهند که چه کسی و با چه روش‌هایی باید انسان را اجتماعی تربیت کند. دین اسلام در میان ادیان الهی، رویکرد اجتماعی ویژه‌ای دارد؛ به گونه‌ای که تمامی آموزه‌های دینی آن با اجتماع پیوند محکمی دارد و برخی از آن‌ها در بستر اجتماع تحقق پیدا می‌کند.

* سطح ۴ حوزه علمیه قم؛ کارشناس ارشد مشاوره و روان‌شناسی.

۱. طور: ۲۱: «کسانی که ایمان آوردند و فرزندانشان به پیروی از آنان ایمان اختیار کردند، فرزندانشان را (در بهشت) به آنان ملحق می‌کنیم؛ و از (پاداش) عملشان چیزی نمی‌کاهیم و هر کس در گرو اعمال خویش است».

۲. سید محمدحسین طباطبایی، روابط اجتماعی در اسلام، ص ۲۰؛ سعید اسماعیل علی و محمد جواد رضا، مکتب‌ها و گرایش‌های تربیتی در تمدن اسلامی، ترجمه بهروز رفیعی، ص ۱۵۷ و ۱۵۸.

۳. عبدالله جوادی آملی، جامعه در قرآن، ص ۲۴.

۴. برخی گونه‌های تربیت عبارتند از: تربیت دینی، تربیت اخلاقی، تربیت عبادی، تربیت فلسفی، تربیت جنسی، تربیت بدنی، تربیت عقلانی، تربیت سیاسی، تربیت اقتصادی، تربیت عرفانی.

از نگاه دین، خانواده و به‌ویژه پدر و مادر نقش اساسی در تربیت اجتماعی فرزندان خود دارند. آنچه از خانواده‌ها خواسته شده است، کسب و درونی‌سازی بایدها و نبایدهای الهی و حقیقی است و نه هر باید و نبایدی که اجتماع به انسان القا می‌کند.^۱ با این سخن کوتاه می‌توان به تفاوت تربیت اجتماعی میان مکاتب توحیدی و غیرتوحیدی پی برد.

مراد از تربیت اجتماعی

تربیت اجتماعی، عبارت است از تأمین تمهیدات لازم برای متجلی ساختن ارزش‌ها و ضوابط مطلوب اجتماعی در فرد، به‌منظور مؤثر بودن او در برخوردهای اجتماعی اعم از هدایت دیگران، مخالفت با نظرات غیرمنطقی، توافق و سازگاری و اموری نظیر آن‌ها.^۲

تربیت اجتماعی و خانواده

بنیادهای اصلی شخصیت افراد در خانواده شکل می‌گیرد. در این میان رابطه والدین با کودک اصل مهم و اساسی است که زمینه‌ساز آشنایی او با دنیای اجتماعی می‌شود و نخستین ارتباطات بیرونی او با جهان پیرامون از راه همانندسازی با والدین شکل می‌گیرد.^۳ از همین‌روی خانواده، نقش بسیار مهمی در تربیت فرزندان در هر گونه تربیتی دارد؛ نقشی که بدیل ناپذیر است و نهاد دیگری نمی‌تواند به‌خوبی از عهده آن بریاید.^۴ خداوند می‌فرماید: «وَالَّذِينَ آمَنُوا وَاتَّبَعَتْهُمْ ذُرِّيَّتُهُمْ بِإِيمَانٍ أَلْحَقْنَا بِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَمَا أَلْتَنَاهُمْ مِنْ عَمَلِهِمْ مِنْ شَيْءٍ كُلُّ امْرِئٍ بِمَا كَسَبَ رَهِينٌ»^۵ کسانی که ایمان آوردند و فرزندان‌شان به پیروی از آنان ایمان اختیار کردند، فرزندان‌شان را (در بهشت) به آنان ملحق می‌کنیم؛ و از (پاداش) عمل‌شان چیزی نمی‌کاهیم و هر کس در گرو اعمال

۱. حسین بستان، جامعه‌شناسی خانواده با نگاهی به منابع اسلامی، ص ۱۳۰.

۲. محسن ایمانی، «تربیت اجتماعی»، فصلنامه تربیت، شماره ششم، ص ۳۱.

۳. قاسم ابراهیمی‌پور، شاخص‌های خانواده مطلوب از دیدگاه اسلام، ص ۵۸۲.

۴. امروزه نهادهایی همچون نهاد آموزش که یکی از متولیان آن، مدارس می‌باشند نیز سعی بر آن دارند که به اجرای این امر اقدام کنند، ولی با وجود آنکه مدرسه یک مکان اجتماعی است و می‌توان زیست اجتماعی خوبی را در آن تجربه کرد، باز نمی‌تواند جایگزین نهاد خانواده بوده و نقش‌های او را در تربیت اجتماعی ایفا کند.

۵. طور: ۲۱.

خویش است». پیامبر اعظم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ در حدیثی درباره نقش پدر در تربیت فرزند فرموده است: «قَالَ تُحْسِنُ اسْمَهُ وَآدَبَهُ وَصَعَهُ مَوْضِعاً حَسَنًا؛ پدر باید فرزندان را به خوبی تربیت و جایگاهشان را نیکو بسازد».^۱ سعدی شیرازی در اهمیت تربیت فرزندان این گونه می‌سراید:

بسا روزگارا که سختی برد پسر چون پدر نازکش پرور
 خردمند و پرهیزگارش برآر گرش دوست داری به نازش مدار
 به خردی درش زجر و تعلیم کن به نیک و بدش وعده و بیم کن^۲

از همین رو باید نقش والدین و اهمیت نهاد خانواده را در امر تربیت فرزندان به‌خصوص تربیت اجتماعی که عامل رشد گونه‌های دیگر تربیت از جمله تربیت دینی و عبادی است، جدی گرفته شود. در روایات آمده است که روزی عده‌ای از کودکان در کوچه مشغول بازی بودند. پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ در حین عبور، چشمش به آن‌ها افتاد و خواست نقش بسیار بزرگ پدران و مسئولیت سنگین آن‌ها را در رشد کودک به همراهانشان گوشزد کند. ایشان فرمودند: «وای بر فرزندان آخرالزمان از دست پدرانشان». اطرافیان پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ با شنیدن این جمله به فکر فرو رفتند. لحظه‌ای فکر کردند شاید منظور پیامبر، فرزندان مشرکان است که در تربیت فرزندان‌شان کوتاهی می‌کنند. عرض کردند: «یا رسول‌الله! آیا منظورتان مشرکین است؟» حضرت فرمود: «نه؛ بلکه پدران مسلمانی را می‌گویم که چیزی از فرایض دینی را به فرزندان خود نمی‌آموزند و اگر فرزندان‌شان پاره‌ای از مسائل دینی را فراگیرند، پدران آن‌ها، ایشان را از ادای این وظیفه باز می‌دارند. اطرافیان پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ با شنیدن این سخن، تعجب کردند که آیا چنین پدران بی‌مسئولیتی نیز هستند. پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ که تعجب آن‌ها را از چهره‌شان خوانده بود ادامه داد: «تنها به این قانع هستند که فرزندان‌شان از مال دنیا چیزی را به دست آورند». آن‌گاه فرمود: «من از این قبیل پدران بیزار و آنان نیز از من بیزارند».^۳

۵. محمد بن یعقوب کلینی، الکافی، ج ۶، ص ۴۸.

۲. مصلح‌الدین عبدالله سعدی شیرازی، کلیات سعدی، بوستان، باب هفتم، بخش ۲۳.

۳. حسین بن محمدتقی نوری، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، ج ۲، ص ۶۲۵.

روش‌های تربیت اجتماعی

خانواده‌ها برای تربیت اجتماعی فرزندان خود می‌توانند از روش‌های ذیل استفاده کنند:

۱. قصه‌های کودکانه

شاید هیچ روشی همچون قصه‌خوانی برای کودکان در امر تربیت جوابگو نباشد. قصه و حکایت‌های آموزنده، می‌تواند برای تمامی گروه‌های سنی نقش خوبی را به عنوان یک ابزار آموزشی و تربیتی ایفا کند. اما به طور خاص، قصه‌های آموزنده در دوران کودکی سهم بسزایی در تربیت کودکان دارند. قصه، ساده‌ترین راه ارتباطی و غیرمستقیم‌ترین ابزاری است که می‌تواند در تربیت به کار گرفته شود.

قصه باید دارای شرایط ذیل باشند:

- قصه برای کودک قابل فهم باشد.
 - قصه باید برای کودک نو و بدیع باشد.
 - قصه باید ارزش‌های اخلاقی و انسانی همچون صبر، ایمان، مهربانی به دیگران، مسئولیت‌پذیری، روش به‌کارگیری مهارت‌های اجتماعی و ... را به کودک بیاموزد.
 - قصه‌ها باید جدای از اینکه تبیین‌گر ارزش‌های مهم اجتماعی هستند، آداب و رفتارهای اجتماعی را نیز به کودکان بیاموزند.
- شعرهایی که با آموزه‌های تربیتی باشد، نیز می‌تواند کارکردهایی همچون قصه را در امر تربیت کودک ایفا کند.

۲. بازی‌های کودکانه

پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله فرموده است: «مَنْ كَانَ عِنْدَهُ صَبِيٌّ فَلْيَتَّصَبْ لَهُ؛ کسی که درنزد او کودکی است، باید برای او کودکی کند». بازی، یکی از ابزارهای بسیار مهم برای تربیت اجتماعی کودکان است که منطبق با دوران کودکی بوده و لازم است اهمیت آن از سوی والدین به‌درستی درک شود.

چون که با کودک سر و کارت فتاد پس زبان کودکی باید گشاد

بازی برای فرزندان آثار مثبت فراوانی دارد که در ذیل به برخی از آنها اشاره میشود:

۱. محمد بن حسن حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۲۱، ص ۴۸۶.

• شادی و تجربه‌آموزی

بازی برای کودکان نقشی حیاتی دارد و موجب پرورش روح و وسیله‌ای برای شادی و انبساط‌خاطر کودکان است. این جمله بسیار مشهور است که بازی برای کودکان صرفاً تفریح نیست؛ بلکه کودکان در بستر بازی است که تجربه می‌کنند و از طریق این تجربه‌ها، شیوه درست زندگی کردن را می‌آموزند. شاید بتوان این اهمیت را از حدیث امام صادق علیه السلام برداشت کرد. ایشان در روایتی فرموده است: «دَعِ ابْنَكَ يَلْعَبُ سَبْعَ سِنِينَ»^۱ بگذار فرزندت تا هفت‌سالگی بازی کند.

• یادگیری شیوه ارتباط با دیگران

از جمله کارکردهای بازی برای کودکان، یادگیری رفتار با دیگران است که می‌تواند به شکل‌گیری تربیت اجتماعی صحیح در او شود. او با بازی با دیگران یاد می‌گیرد که هر رفتار ممکن است چه واکنشی را از سوی فرد و یا افراد دیگر به همراه داشته باشد. او در بازی با سایر همسالان خود، شیوه ایجاد ارتباط با آنان را می‌آموزد، دیگران را بهتر می‌شناسد و از خود نیز شناخت بهتری پیدا می‌کند.

• رشد عواطف و احساسات و مسئولیت‌پذیری

بازی می‌تواند زمینه‌ساز رشد عواطف و احساسات کودک شود، در تقویت جسم و روح او تأثیر زیادی گذاشته و او را به سوی زندگی اجتماعی و قبول مسئولیت‌ها راهنمایی می‌کند. کودک با بعضی از بازی‌ها، مانند لباس پوشاندن به عروسک، غذا پختن، رنگ‌آمیزی عکس‌ها، جواب دادن به تلفن و... به تمرین نقش خود و مسئولیت‌ها در بزرگسالی مشغول می‌شود، موجب ارتباط کودک با محیط بیرون می‌شود و دنیای اجتماعی او را گسترش می‌دهد. در روایتی امام کاظم علیه السلام فرموده است: «تُسْتَحَبُّ عَرَامَةُ الْعُلَامِ فِي صِغَرِهِ لِيَكُونَ حَلِيمًا فِي كِبَرِهِ» پسندیده است که فرزند در کودکی به بازی و جست و خیز پردازد تا در بزرگ سالی بردبار و باوقار باشد.^۲

بازی آثار دیگری همچون شکوفایی استعدادهای بالقوه، آشنایی با قوانین و قواعد اجتماعی و یادگیری شیوه عمل به آن‌ها نیز دارد.

۱. محمد بن علی صدوق، من لایحضره الفقیه، ج ۳، ص ۴۹۲.

۲. عباس قمی، سفینه البحار، ج ۶، ص ۶۶۶.

نقش والدین در بازی فرزندان

والدین درباره بازی فرزندان خود چند نقش مهم دارند که بایسته است بدان توجه کنند:

الف. والدین نباید مانع از بازی فرزندان خود شوند و هر امری را که می‌تواند در بازی کودکان محدودیت ایجاد کند، برطرف کنند. در کتاب *سایه‌های آفتاب* به نقل از اطرافیان امام خمینی علیه السلام نقل شده است: «آن روز پس از تعمیر رادیو، صدای امام توجه مرا به خود جلب کرد: «رادیو را کجا می‌گذارید؟» عرض کردم: روی میز، کنار دستتان. امام علیه السلام فرمودند: «نه، جایی بگذارید که دست بچه به آن نرسد و بهتر است روی تاقچه بگذارید». با کمی تأمل مقصود امام علیه السلام را دریافتم. حضرت امام علیه السلام برای آنکه هم رادیو محفوظ باشد و هم مجبور نباشد مجال تحرك كودك را محدود و سلب نماید، آن را با امر و نهی آزرده‌خاطر سازد، این دستور را فرمود.^۱

ب. والدین باید با همراهی کودک خود در انجام بازی‌ها، صفات اخلاقی و اجتماعی را به او بیاموزند. عیب‌های رفتاری او را به‌گونه‌ای غیرمستقیم به او بازگو کرده و راه اصلاح رفتارهای نادرست او را برایش بیان کنند. از جمله بازی‌هایی که می‌تواند در امر تربیت اجتماعی کودک نقش ایفا کند می‌توان این موارد را نام برد: اجرای تئاتر (انجام یک شغل)، و معلم‌بازی (برای آموختن مهارت‌های ارتباطی و از بین بردن کمرویی در کودکان).

ج. والدین باید توجه کنند که بهترین بازی‌ها، برای کودکان و نوجوانان بازی‌هایی است که به‌صورت گروهی با همسالان صورت می‌گیرد و در این باره والدین باید با انتخاب گروه همسالان مناسب برای فرزندان خود، در امر تربیت اجتماعی ایشان نقش بسیار مهمی ایفا کنند.

۱. الگوسازی مناسب

فرزندان به‌گونه‌ای آینه رفتار نزدیکان خود هستند و آنچه را که از اطرافیان خود به خصوص پدر و مادر مشاهده می‌کنند، نهادینه و تکرار می‌کنند. الگوی‌های درست می‌تواند زمینه‌ساز شکل‌گیری رفتارهای مطلوب فرزندان باشد. همین امر می‌تواند

۱. محمدحسین رحیمیان، در سایه آفتاب: یادها و یادداشت‌هایی از زندگی امام خمینی علیه السلام، ص ۱۹۴.

دلیلی بر اهمیت الگو باشد. از همین رو لازم است والدینی که دغدغه تربیت اجتماعی صحیح فرزند خود را دارند، ابتدا به اصلاح رفتارهای خود پرداختند تا بتوانند الگویی مناسب برای فرزندان خود باشند. نتیجه این فرایند می‌تواند مشاهده رفتارهای خوب و مناسب فرزندان در اجتماع و فعالیت‌های گروهی باشد.

۲. ارتباط با خویشاوندان

یکی از مواردی که می‌تواند زمینه‌ساز تقویت رفتارهای اجتماعی فرزندان باشد، دیدار با خویشاوندان و صله‌رحم است که در آموزه‌های دینی بسیار بدان توصیه شده است. در اولین آیه سوره نساء این گونه آمده است: «وَ اتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَسَاءَلُونَ بِهِ وَ الْأَرْحَامَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَيْكُمْ رَقِيبًا» و از خدایی بپرهیزید که (همگی به عظمت او معترفید؛ و) هنگامی که چیزی از یکدیگر می‌خواهید، نام او را می‌برید! (و نیز) (از قطع رابطه با) خویشاوندان خود، بپرهیز کنید زیرا خداوند، مراقب شماست». در روایتی دیگر از رسول خدا ﷺ آمده است: «إِنَّ أَعْجَلَ الْخَيْرِ ثَوَابًا صَلَوةُ الرَّحِمِ»^۱ پاداش صله رحم، سریع‌ترین پاداش کار خیری است که به انسان می‌رسد.

عمل به این توصیه دینی دو فایده دارد نخست آنکه فرزندان با مشاهده رفتارهای والدین، رفتارهای درست اجتماعی را می‌آموزند که در مباحث روانشناختی، از آن به یادگیری مشاهده‌ای^۲ تعبیر می‌شود. آلبرت بندورا،^۳ یکی از روان‌شناسان مطرح در حوزه روان‌شناسی یادگیری بر این باور است که مهم‌ترین نوع یادگیری، یادگیری مشاهده‌ای است. یادگیری مشاهده‌ای، فرایند یادگیری از طریق نگاه کردن به دیگران، حفظ اطلاعات، و سپس تکرار رفتارهای مشاهده شده است.^۴

یکی دیگر از فواید صله‌رحم، آن است که فرزندان در یک فضای عملی، می‌توانند با تمرین مهارت‌هایی که از والدین خود آموخته‌اند، رفتارهای خود را به معرض نمایش گذارند و والدین با دیدن رفتارها، نقاط قوت و ضعف رفتارهای اجتماعی ایشان را کشف کرده و در یک فضای مناسب پیرامون آن با فرزند خود گفتگو کنند.

۱. محمد بن یعقوب کلینی، الکافی، ج ۲، ص ۱۶۰.

2. Observational Learning

3. Albert Bandura

۴. حسین زارع، روانشناسی یادگیری، ص ۱۴۳.

در اصل دیدار با نزدیکان و خویشاوندان، فضای خوبی برای تجربه رفتارهای اجتماعی و کشف آثار و فواید رفتارهای بهنجار و نابهنجار اجتماعی است.

۳. تقویت رفتارهای مثبت اجتماعی

از نگاه اسلام، تنبیه بدنی امر ناپسند شمرده می‌شود. خانواده‌ای از دست فرزند شرورشان کلافه شده بودند. بی‌ادبی فرزند خردسال پدر و همه اهل منزل را رنج می‌داد. بیرون از منزل نیز کسی از آزار و اذیت او آسایش نداشت. پدر نیز هر بار او را به باد کتک می‌گرفت، به امید اینکه بر اثر تنبیه، دست از کارهای زشت بردارد؛ اما فایده‌ای نداشت. روزی دست فرزند خود را گرفت و نفس‌زنان، نزد امام کاظم علیه السلام آورد و از وی شکایت کرد. حضرت نگاهی به آن مرد کرد و خواست راه و روش تربیت کردن را به او بیاموزد. فرمود: «لَا تُضْرِبُهُ وَاهْجُرْهُ وَلَا تُطْلِ؛^۱ او را زن، بلکه با او قهر کن، اما خیلی طول نکشد».

در مباحث روان‌شناختی، یکی از اموری که می‌تواند به افزایش و یا نهادینه شدن رفتارهای مثبت گردد، تقویت مثبت است. هر گاه بعد از بروز یک رفتار، محرکی را وارد محیط کنیم و آن محرک احتمال بروز آن رفتار را افزایش دهد یا سبب بقای آن شود، به چنین محرکی «تقویت‌کننده مثبت»^۲ می‌گویند. برای مثال اگر بعد از رفتارهای خوب اجتماعی فرزندان، به ایشان هدیه‌ای داده شود که مورد علاقه ایشان است، می‌تواند موجب تقویت و یا افزایش آن رفتار بهنجار گردد.^۳

امام خمینی علیه السلام در استفاده از راهکار تربیتی تشویق، از شیوه‌هایی همچون تشویق زبانی، خرید یک هدیه کوچک، نوازش کردن و بوسیدن فرزندان یا نوه‌های خود و ... استفاده می‌نمود. یکی از نوه‌های امام علیه السلام نقل می‌کند: «من هر موقع پیش امام می‌رفتم، مرا تشویق به نماز می‌کرد. یادم می‌آید که وقتی ۵ ساله بودم، وارد اتاق آقا شدم، دیدم دارد نماز می‌خواند، من هم پشت سر ایشان نماز خواندم. پس از نماز، امام چند کتاب به من جایزه دادند».^۴

۱. محمدباقر مجلسی، بحارالانوار ج ۱۱۰، ص ۹۹.

2. Positive Reinforcement

۳. گی آر، لفرانسوا، نظریه‌های یادگیری انسان، ص ۱۰۵.

۴. معصومه عبدالحسینی، «سیره رفتاری بزرگان با فرزندان»، مجله طوبی، فروردین ۱۳۸۵، شماره ۴.

فهرست منابع

کتاب

۱. اسماعیل علی، سعید و محمد جواد رضا، مکتب‌های و گرایش‌های تربیتی در تمدن اسلامی، ترجمه بهروز رفیعی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۴ ش.
۲. بستان، حسین، جامعه‌شناسی خانواده با نگاهی به منابع اسلامی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۸ ش.
۳. حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام، ۱۴۰۹ ق.
۴. جوادی آملی، عبدالله، جامعه در قرآن، قم: نشر اسراء، ۱۳۸۹.
۵. رحیمیان، محمدحسین، در سایه آفتاب: یادها و یادداشت‌هایی از زندگی امام خمینی علیه‌السلام، تهران: نشر سوره مهر، ۱۳۸۸ ش.
۶. زارع، حسین، روان‌شناسی یادگیری، تهران: انتشارات پیام‌نور، ۱۳۸۶ ش.
۷. سعدی شیرازی، مصلح‌الدین عبدالله، کلیات سعدی، تصحیح محمدعلی فروغی، تهران: امیرکبیر، ۱۳۹۴ ش.
۸. طباطبایی، سید محمدحسین، روابط اجتماعی در اسلام، ترجمه محمد جواد حجتی کرمانی، تهران: انتشارات بعثت، ۱۳۶۰ ش.
۹. قمی، عباس، سفینه البحار، قم: انتشارات اسوه، ۱۴۱۴ ق.
۱۰. کلینی، محمد بن یعقوب؛ الکافی، تهران: نشر اسلامیه، ۱۳۶۲ ش.
۱۱. لفرانسوا، گی آر، نظریه‌های یادگیری انسان‌ها؛ ترجمه یحیی سید محمدی؛ تهران: نشر روان، ۱۳۹۲ ش.
۱۲. مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، بیروت: داراحیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ ق.

مقالات

۱. ایمانی، محسن، «تربیت اجتماعی»، فصلنامه تربیت، سال سوم، ۱۳۶۶.
۲. عبدالحسینی معصومه، «سیره رفتاری بزرگان با فرزندان»، مجله طوبی، فروردین ۱۳۸۵، شماره ۴.

